

О. В. Прискока
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

З ІСТОРІЇ НАЗВ В'ЯЗНИЦІ В ДАВНІЙ КИЇВСЬКІЙ ПИСЕМНОСТІ ТА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

*У статті висвітлюється історія назв в'язниці, утворених від твірних основ чи складених найменувань, з семантикою характерних обставинних ознак, супутніх процесу ув'язнення. Під таку дефініцію підходять виявлені в давньокиївських писемних пам'ятках лексеми **домъ темничнын, затворъ, оузьница, оузлище, оужьница, оужильница, вазница**. Ці лексичні одиниці виникли переважно літературним шляхом внаслідок перекладацької діяльності давніх писців. Автор простежує їх подальшу долю у східнослов'янських мовах.*

***Ключові слова:** лексема, лексична одиниця, тематична група слів, складене найменування, дериват, номінація, ув'язнення.*

Про актуальність досліджень з історичної лексикології східнослов'янських мов, зокрема української та російської, свідчить велика кількість наукових праць, присвячених розгляду даної проблематики. Варто зазначити, що лише в Києві, в науковій школі професора М. Я. Брицина (НПУ імені М. П. Драгоманова), за період з початку 1970-х рр. до 2008 р. включно було захищено 26 дисертацій, у яких проаналізовано історію різних тематичних груп лексики здебільшого російської, але частково й української мови: номінації населених пунктів та їх частин; номінації осіб за професією; побутова лексика (назви їжі та напоїв); лексика садівництва; дієслова на позначення трудових процесів; лексика промислів; медична термінологія та багато інших [13, с. 44–49].

Якщо ж говорити про науковий доробок у цій галузі українських та російських мовознавців загалом від середини минулого століття до 2015 р. та брати до уваги лише дисертації і монографії, то, за нашими даними, в українському мовознавстві було створено близько 70 праць. У російському мовознавстві, з огляду на велику кількість культурних центрів, а отже і праць регіонального, напіврегіонального характеру тощо, встановити кількісний показник досить важко. Матеріали каталогу НБУ імені В. І. Вернадського та деякі власні дозволяють зазначити близько 140.

Історія лексики будівництва і архітектури в писемності Київської Русі та її подальша доля в східнослов'янських мовах ще не була об'єктом комплексного дослідження, хоча окремі лексичні одиниці цієї тематичної групи розглядали Ф. П. Філін, А. С. Львов, О. А. Барутчева, Р. М. Хмелінська, В. С. Марченко, Л. А. Цицилка та інші. Докладніший огляд праць наведених тут дослідників подано автором в одній з попередніх публікацій [19, с. 17–18].

Мета статті – висвітлити проведений нами комплексний системний аналіз назв в’язниці, утворених від твірних основ чи складених найменувань, із семантикою характерних обставинних ознак, супутніх процесу ув’язнення. Під таку дефініцію підходять виявлені нами в давньокиївських писемних пам’ятках лексеми **ДОМЪ ТЕМНИЧНЫИ, ЗАТВОРЪ, ОУЗЬНИЦА, ОУЗНИЩЕ, ОУЖЬНИЦА, ОУЖИЛЬНИЦА, ВЪЗНИЦА**. Розглянемо їх.

ДОМЪ ТЕМНИЧНЫИ. Складене найменування, семантичним детермінантом якого слугує прикметниковий дериват від **ТЪМЬНИЦА**. Деякі словосполучення, в яких семантика лексеми **ДОМЪ** “дім, споруда, будівля” поширене прикметником зі спеціалізованою семантикою “призначення будівлі”, “характер її використання” тощо, відбиті ще в старослов’янських пам’ятках – **ДОМЪ МОЛИТВЪНЫИ, ДОМЪ ГОСПОДЬНЬ, ДОМЪ БОЖИИ** “церква”, “храм” [27, 1, с. 505, 506]. До того ж, вони є кальками з текстів грецьких оригіналів, наприклад: “**ВЪНІДЕ ВЪ ДОМЪ Б(О)ЖИИ ΕΙΣ ΤΟΝ ΟΙΚΟΝ ΤΟΥ ΘΕΟΥ (Ας)**” [27, 1, с. 505].

В давньокиївській писемності відбито чимало словосполучень такого типу переважно в перекладній клерикальній літературі: **ДОМЪ БЛОУДЬНИЦЪ** “дім розпустити”, **ДОМЪ КОУПНЬНЫИ** “місце торгівлі”, **ДОМЪ ЛЮДСКЪНЫИ** “дім світський, нецерковний”, **ДОМЪ МИРЬСКЪНЫИ** “житло мирян”, **ДОМЪ ОБЪЩИИ** “дім, який належить монастирській громаді”, **ДОМЪ РАБОТЪНЫИ** “місце рабства (про землю Єгипетську)”, **ДОМЪ СЛОУЖЬБЪНЫИ** “невизначена семантика”, **ДОМЪ ЦЪСАРЬСКЪНЫИ** “царський палац”, **ДОМЪ БЛАГОЧЪСТИВЪНЫИ** “богадільня, добродійна установа” [22, 3, с. 46–47].

Одним з них є аналізоване складене найменування **ДОМЪ ТЕМНИЧНЫИ** “тюрма, темниця”, двічі вжите в ГА (див. Археографічні джерела) як калька з грецького оригіналу: **И ВЪ(С) СВЪЗАНЪ ВЕСЬ И ШКОВАНЪ ВЪ ДОМОУ ТЕМНИЧНЪМЪ (ἐν οἴκῳ φυλακῆς)**” (ГА XIII–XIV~XI, с. 167) [22, 3, с. 47]; “**КМЪШЕ СЕГО, ВЛОЖИТЕ В ДОМЪ ТЕМНИЧНЫИ, И ДАДАСТЬ ХЛЪБЪ ВЪДНЫИ, ДА ПИЮТЬ ВОДОУ ПЕЧАЛНОУ (εἰς οἴκον φυλακῆς)**” (ГА XIII–XIV~XI, с. 178). Продовження в пізнішій східнослов’янській писемності та в сучасних східнослов’янських мовах цей вираз не отримав, хоча показана вище модель, реалізована словосполученнями типу староукр. **ДОМЪ БРАТСКИЙ, ДОМЪ ГОСТИННЫЙ, ДОМЪ ШИНКОВЫЙ** та багато ін. [30, 8, с. 122–125], ст.-рос. **ДОМЪ СТОЯЛЫЙ, ДОМЪ ШИНКОВЫЙ, ДОМЪ БОЖИИ** та ін. [24, 4, с. 306–307], ст.-блр. **ДОМЪ МЫТНЫИ, ДОМЪ ГОСТИННЫИ, ДОМЪ СУДОВЫИ** та ін. [3, 8, с. 288–289], широко засвідчені писемністю XVI–XVII ст. Напевне, подальший розвиток термінологічної системи східнослов’янських мов поступово звузив сферу вживання таких словосполучень, замінивши на монологсеми. Їх поодинокі залишки сучасні словники кваліфікують позначками *застаріле, розмовне* тощо, наприклад укр. *жовтий дім* “лікарня для психічнохворих” [29, 2,

с. 306], рос. *казенный дом, сумасшедший дом* [25, 4, с. 357], блр. *дзіцячы дом, казенны дом* [32].

Таким чином, складене найменування *ДОМЪ ТЕМНИЧНЫИ* “тюрма, темниця” належить до калькованого давніми українськими перекладачами грецького виразу за досить продуктивною на той час моделлю, який подальшого розвитку не отримав.

Затворъ. Південнослов'янське префіксальне утворення (пор.: ст.-сл. *затворъ* *κατῆκ, λέζυρον* – Супр., болг. *затвор* “в'язниця”, серб-хорв. *затвор* “тюрма, арешт”) від праслов'янської основи **(t)vorъ, -t-* виникло шляхом узагальнення після перерозкладу **otъ-vorъ – *o-tvorъ*, що походить з і-є **vor, ver*, зокрема лит. *veriū, verti* “відчиняти, зачиняти”; *atveriu* “відчиняю двері”, *ūžveriu* “зачиняю двері”, лат. *aperiō* “відчиняю” (**ap-veriō*), *operiō* “зачиняю” (**opveriō*) [34, 4, с. 33–34].

У давньоруській писемності фіксоване з XII ст. переважно в перекладних слов'яно-руських пам'ятках: *Всѣмъ же простое ѡт себе подавати пользѹ дабы имѣти всѣмъ аще и въ затворѣ бѣ и словесъмъ причащатися его оученню ѡбычномуу* (ЖФСт XII, с. 122); *по тои странѣ стѣны стрѣгуще и на неи же бѣ затворъ старьчъ* (Син. Пат. XI–XII, с. 126); *въ затворѣ затварати* (ЄК XII–XIII, с. 41); *сты ... на дрѣвѣ повѣшенъ бы(с) и по ребромъ страганъ и в затворъ въверженъ* (Прол. 1383, л.17Г) [22, 3, с. 351].

З оригінальних творів є в Суздальському, Радивилівському, Київському літописах у текстах, написаних з використанням мовних засобів християнського житійного жанру: *вѣше оѣецъ паче же на милостиню зѣло охотивъ, ибо брашно свое и медъ по ѹлицам на возѣхъ слаше болным, и по затвором* [ЛЛ 1377/1175, с. 368]; *ибо брашно свое и мед по ѹлицам на возах слаше болным и по затвором* [ЛРад XV~XIII / 1175, с. 138]; *и снесъ все и нача роздавати по монастыремъ и по црквамъ и по затворомъ и нищим* [ЛП XV/1154, с. 170].

Отже аналіз функціонування даної лексеми в найдавніших східнослов'янських писемних пам'ятках підтверджує думку про її південнослов'янське (старослов'янське) походження. За межі аналізованого періоду це слово майже не виходить. Поодинокі продовження *затворъ* “в'язниця” трапляється в старобілоруській пам'ятці 1637 р., що являє собою виписки статей Іоанна Дамаскіна про життя св. Варлаама й Іосаафа: *ѡт него сѧ въкѣрвалъ, што бы до того Кролѧ прыпело, же его в' том затворѣ замкнѹвши держалъ* [3, с. 11, 207].

У XVIII ст. ще вживали в російській літературній мові: *затворъ* “3. Темниця, тюрма, узилище” [21, 2, с. 766]. Аналізоване слово не увійшло до російського академічного словника церковнослов'янської і російської

літературної мови 1847 р., проте в зв'язку з уживанням його в художніх творах П. Мирним, В. А. Жуковським, П. А. Вяземським воно фіксоване як архаїзм словниками сучасних української та російської мов [29, 3, с. 344; 26, 4, с. 967].

Оузьница. Мало декілька значень, основне з яких “тюрма, темниця” [31, 3, с. 1174]. Сх.-сл. суфіксальний дериват від **оузьникъ** “ув'язнений, в'язень” (похідний дериват від д-рус. **оуза** “пута, кайдани”, ст.-сл. **жза, вжза** “те саме”) [34, 4, с. 152]. Твірна основа **оузьникъ** відбита в перекладному Юрійвському євангелії 1119 р. та в Житії Стефана Пермського кінця XIV ст. [там же], а також має широке віддзеркалення в ст.-сл. писемності, де вживана в одному синонімічному ряді зі словами **жжъникъ, съвзанъ, съплъньникъ, съвзънь** [27, 4, с. 1014], проте досліджуваний дериват в ст.-сл. мові не відбитий. Таким чином, лексему **оузьница** утворено писемно-літературним шляхом на сх-слов. мовному ґрунті під впливом ст.-сл. писемності з первісним значенням “приміщення для утримування в'язнів, тобто зв'язаних людей”.

Вплив ст.-сл. мови на формування семантики лексеми **оузьница** підтверджує її функціонування переважно в перекладних і деяких оригінальних пам'ятках клерикальних жанрів: **Въ оузьници** (ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ) [ЄК XII–XIII, л. 224]; **Во єдину ноць, молащємъса имъ, и се внезапу ѡ(т)кръса покровъ оузници и свѣтъ восиа въ неи** [Нест. Бор. Гл. XIV~XII, с. 41]; **Стражи же то слышавше, скоро текоша къ оузници и обрѣтоша ю разметану** (там же); **Въ оузьницѣ тьмьнѣ затвори** (ЖФСт XIII, с. 129); **Въ оузьница ѡсоужакми** (ἐν τῇ εἰρκτῆ) (Никон. Панд., 1296, с. 31) [Все цит. за 31, 3, 1174]; **И оузницъы преданъ бы(с)** (Прол. КДА 1643~XIII, л. 170 зв.).

Існувало в книжній староукраїнській мові до XVIII ст. і ще тоді вимагало пояснення, див.: **оузница: турма, вазе(н)є. (!)быт: ѡ** (12, с. 138, (!) посилання на Книгу Буття). Це ж свідчення однаково стосується ст-блр. мови. У російській лексикографії XIX ст. фіксоване словниками цсл. мови: **узница** “темниця, тюрма” [28, 4, с. 698; 9, с. 753]. У сучасних живих та літературних східнослов'янських мовах відсутнє.

Оузлище. Один випадок уживання в вересневій Мінеї 1096 р., значення “темниця”: **Чрътогъ паче кстьства жениховъ самовольною измѣнила кси любъвию ... зълодѣангъхъ житии въ оузлищи, любгы творьца ти твари повѣжаєши раченик** [31, 3, с. 1170]. Фонетичний варіант **вѣзлище** з тим же значенням трапляється в квітневій Мінеї за списком XVI ст. [31, 1, с. 323].

За походженням **жзлище** – старослов'янізм, вживаний в Зоґр, Мар, Ас, ОЄ 1056–1057 та інших [27, 4, с. 1013]. Як застаріле слово, досі перебуває в

полі зору болгарських лексикографів [20, с. 44]. Семантично та за словотвором пов'язане зі ст.-сл. *жзы* “пути, кайдани” [27, 4, с. 1012]. Схоже, що словотвірна модель є калькою з д-гр. *δεσμοτήριον* “тюрма”, в якому *δεσμός* “все, що зв'язує, кайдани, канат” [2, с. 294], *τηρέω* “вартувати, стерегти” [там же, с. 1242], а *δεσμώτης* “в'язень, полоняник, поет. закутий, зв'язаний” [там же, с. 294]. Отже *жзлице* так само, як і др. *оузьница* означало “приміщення для утримування в'язнів, тобто зв'язаних людей”.

У ст.-укр. та ст.-блр. мовах фіксоване П. Бериндою як таке, що потребує пояснення: *оузьлице*. *вазе(н)є*, *веселаа* *издебка*, *кѣлик(ъ)*, *тара(с)*, *тѣрма* (12, с. 138). Далі зникає з поля зору лексикографів. У рос. лексикографії XVIII ст. це слово не потрапило до САР, що виразно говорить про його церковну приналежність, хоча пізніше було фіксоване кількома словниками без стилістичних позначок [28, 4, с. 697; 7, 4, с. 478; 9, с. 753] та з позначкою “застаріле” навіть в ССРЛЯ з посиланнями на І. І. Срезневського, П. Беринду й Полікарпова 1704 р. [26, 16, с. 399]. Припускаємо, що затяжне фіксування цього слова в російській лексикографії означає лише усвідомлення лексикографами більш сильного впливу старослов'янської мови на російську, ніж на українську та білоруську, а не вихід його за межі церковнослов'янської мови.

Оужьница, *оужильница* – “темниця” [31, 3, с. 1166, 1167]. Варіанти відбиті в ЖАЮ [там же]. Як відомо, ЖАЮ є перекладною пам'яткою, яка дійшла до нас у більш ніж 240 рукописах, з яких 108 повних списків давньоруського перекладу [14, с. 18]. У дослідженому О. М. Молдованом повному тексті перекладу ЖАЮ давньоруської редакції (Б XII–XIII ст.) зазначені лише два варіанти *оужильница* та *оужьница* [14, с. 313]. Натомість у І. І. Срезневського наведено ще один варіант з інших списків цієї ж пам'ятки *оужилице*, який ми не розглядаємо, оскільки в давньоруському списку його не було. Наводимо їх: *Видѣста же тамо темница и затворы и оужильница* (в ін. сп. *ужилища*, *ужницѣ* *δεσμοτήρια*, *carceres*) (ЖАЮ) [31, 3, с. 1166]; *Видѣста ... затворы и оужьница* (ЖАЮ) [31, 3, с. 1167].

Суфіксальний дериват семантично та в словотвірному відношенні пов'язаний з псл. коренем **vože* “вужва, мотузка з пруття, лози та ін., віршовка”, що походить з **voziō-* “вузол” [10, 6, с. 22; 34, 4, с. 152]. Утворення відбулось за тією ж д-гр. моделлю способом калькування (див. вище), що й *жзлице* та *оузьница*.

Результатом ст.-сл. чи д-р. словотворчості є досліджувані лексеми – сказати важко. У ст.-сл. писемності поширена твірна основа в формах *жже*, *жжь* “віршовка, канат, окови, пута”, *жжьникъ* “ув'язнений, в'язень” [27, 4, с. 1011, 1012]. Проте назви місця ув'язнення з варіантом кореня *-ož-* в ній не знайдено. У сх.-сл. мовах продовження лексем *оужьница*, *оужильница*

відсутні, не фіксовані навіть словниками цсл. мови. Проте продовження твірної основи відбиті і писемністю: *оуже. Ланцѹхъ. ... Оужище, поворозъ, стрычо(к), шнѣръ. ... мотѣзъ* [12, с. 137]; *Ужище* – веревка, канат; *ужа* – узы [6, с. 92, XVIII ст.], і масово побутують у говірках особливо російської мови: *ужи* – алт. “шкіряні ремні”, *ужилище* – “віршовка для різних господарських потреб”, *ужица* “віршовка”, *ужица* “віршовка”, *ужище* – пск., ряз., абар.; “віршовка”, *ужище* – ірк., пск., п.-двин., арх., вологод., тул., волод., н.-гор. [23, 46, с. 334, 335, 341–346]. Є у Волинських говірках укр. мови: *ужисько* “віршовка для зв’язування сіна на возі” [5, 4, с. 322]. З огляду на наведений матеріал, можна припустити, що лексеми *оужьница, оужильница* є результатом словотворчості давньоруських перекладачів.

Вазница. У значенні “приміщення для ув’язнення” знайдене нами в єдиному тексті Прологу за списком XVII ст., оповідь про катування святої мучениці Мирони: *Биена вы(с) коліємь злѣ, и оу вазницѣ оуврѣжена бысть* (Прол. КДА 1643~XIII, л. 291).

З упевненістю говорити про існування цього слова в XII ст. неможливо, позаяк воно відбите в писемності лише один раз та ще й у пізньому списку давньоруської пам’ятки, яка, на думку деяких дослідників, могла бути переписаною десь в Україні, а отже не вільна від нашарування лексики староукраїнської мови [17, с. 127]. Проте давня писемність також містить факти на користь версії про його можливе існування в мові давньокиївської доби. Зокрема, це широко уживані однокореневі слова з семантикою обмеження дій людини, які були твірною основою аналізованої лексеми на різних сходинках словотвірної моделі.

Так, наприклад, дієслово *ВАЗАТИ* знаходимо в контекстах: *Аже паровѣка господа важють, б’ють оукрадѣшаго что любо ...* (КН 1280, л. 530в); *оу твоємь городѣ княжо вазали ихъ, и мѹчили, и товарѣ ш(т)имали в нихъ* (Гр 1300) [22, 2, с. 311]. Одне із значень дієслова *ВАЗИТИ* – “знаходитися в полоні”: *нынѣ же брате и моему снви и твоємоу. Мьстиславоу тако сѧ потекло аж вазить оу Волговичѣ. абы не страпа всѣлѣ на конѧ* (ЛП XV/1196, с. 239) [22, 2, с. 312]. Одне із значень іменника *ВАЗАННЕ* – “пута, кайдани”: *ш тѣхъ. обращетьсѧ кто. томление мѹчниѧ подѣемъше. вазани и темницѹ и по всемъ томъ страдании. цѣло исповѣдание твоѣ бѹдѹть схранъше* (КР 1284, л. 350г) [22, 2, с. 311]. Пасивний дієприкметник *ВАЗАНЪ* дуже близький формою і семантично до майбутнього *ВАЗЕНЬ*: “шви вазани ... і на морозѣ держими і вкарѣми” (ЛП XV/1093, с. 82) [22, 2, с. 311]. Вже на той час існували терміни *ВАЗЬБЬНОЕ, ВАЗЬЧЕК* – “мито за затримання та арешт злочинця”: *оувазати и. и дати кмоу вазевное •і• коунѣ* (РПр 1280, л. 627а); а *ВАЗЧЕГО* не

пошло по новгородьской волости. то соуднамъ твоимъ ѡ(т)ложити (Гр 1304–1305) [22, 2, с. 312].

Таким чином, бачимо, що у досліджуваній період існувало численне лексичне близькоспоріднене оточення до слова **ВАЗНИЦА**, яке дозволяє припускати існування даної лексеми в мові Київської Русі і відбиття її у наведеній вище пам'ятці писемності.

З іншого боку, поки що, крім нашого прикладу, не знайдено жодного факту відбиття аналізованого слова в східнослов'янській писемності XIV–XVII ст. У староукраїнській писемності лексикографи фіксують із цим значенням у різних фонетико-орфографічних варіантах масове уживання полонізму **ВАЗЕНЕ** [12, с. 27] [30, 6, с. 174, 175; 11, 1, с. 496]. У польській мові *więzienie* “власне будівля, або місце, де тримають в'язнів”, синоніми *taras, kłóza, wieża, ciemnica* [33, 6, s. 519]. Його у формі **ВЯЗЕННЯ** наводять деякі пізніші словники [18, с. 44; 35, с. 130]. Навіть на початку XX ст. В. Г. Дубровський до російського *тюрьма* не подає відповідник *в'язниця*, хоча рос. *тюремный* перекладає *в'язничий* [8, с. 423]. Раніше, на початку XIX ст., П. П. Білецький-Носенко не вводить слова *в'язниця* до свого словника, проте подає “*Вязень (въязень)*. Пленник, узник, колодник. По-польски: *вензень*” [1, с. 90]. Ще раніше Є. Славинецький до лат. *carcer* наводить відповідники *҃(з)ниця, ҃зилице* (15, с. 112), слова **ВАЗНИЦА** ні в кого з них немає.

Ст.-блр. писемність із цим значенням містить варіанти *везеньє, вязеньє, вянзеньє* [4, с. 380; 3, 6, с. 229], сучасне блр. *в'язенне* “ув'язнення, тюремне утримання” [16, с. 106].

У ст.-рос. писемності в Записній книзі Московського столу за 1663 р. відбита близька до досліджуваної форма **ВЯЗНЯ (ВЕЗНЯ)** “місце ув'язнення” – “*Да въ Смоленскѣ жъ полскихъ и литовскихъ людей въ ВЯЗНѢ и въ тюрьмахъ 400 человекъ*” [24, 3, с. 286]. Інших продовжень у російській мові немає.

І лише в українських словниках фактично нашого часу знову з'являється слово *в'язниця* “Тюрма, ув'язнення” [5, 1, с. 261], “Приміщення, де тримають в'язнів” [29, 1, с. 797].

Отже, пояснювати його проникання до списку Пролога XVII ст. українським нашаруванням не цілком коректно, оскільки в східнослов'янській писемності цього періоду і пізніше воно не уживане. Можливо, це дійсно давньоукраїнське слово, яке існувало в протографії XII ст., проте як лексема народно-розмовної стихії знаходилася на периферії ЛСГ назв споруд для ув'язнення. Її присутність в українській мові на різних історичних етапах ми відчуваємо через наявність у писемності багатьох споріднених лексичних одиниць. Нарешті внаслідок піднесення

самосвідомості українців на межі ХІХ–ХХ ст. вона пересувається до центра синонімічного ряду і потрапляє в словники літературної мови.

Виходячи з попереднього, можна зробити такі **висновки**. На периферії синонімічного ряду назв споруд та приміщень ув'язнення (про центральні лексеми див.: [19, с. 17–27]) знаходяться лексичні одиниці, які виникли переважно літературним шляхом унаслідок перекладацької діяльності давніх писців. Одні з них є кальками з давньогрецької мови: *ДОМЪ ТЕМНИЧНЫИ, ОУЖЬНИЦА, ОУЖИЛЬНИЦА*, інші – запозичені зі старослов'янської мови: *ЗАТВОРЪ, ОУЗИЛИЩЕ*, або утворені під впливом старослов'янської писемності: *ОУЗЬНИЦА*. Період їх функціонування завершується ХVІІ ст. в усіх східнослов'янських мовах, надалі вони якщо й фіксовані словниками, то з позначкою *архаїзм*.

Своєрідною є доля лексеми *ВАЗНИЦА*, яка протягом історичного розвитку в українській мові пересунулася в центр ряду. Існують непрямі свідчення можливого існування її в давній київській писемності. Феномен подальшої долі в українській мові пов'язаний з сильною підтримкою з боку народно-розмовного мовлення.

Л і т е р а т у р а :

1. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / [Підгот. до вид. В. В. Німчук] / Павло Павлович Білецький-Носенко. – К. : Наукова думка, 1966. – 419 с.
2. Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь : Репринт V-го изд. 1899 г. / Александр Давидович Вейсман. – М., 1991. – 1870 с.
3. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / [Гал. рэд. А. І. Жураўскі (вып. 1–14)] ; [рэд. А. М. Булыка (вып. 15–36)]. – Мн. : Навука і техника (1982–1996), Беларуская навука (1996–2016). Видання триває.
4. Горбачевский Н. Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и царства Польского / Никита Горбачевский. – Вильна, 1874. – 397 с.
5. Гринченко Б. Д. Словарь украинского языка : в 4 т. / Борис Дмитриевич Гринченко. – Киев, 1907–1909.
6. Gribble Charles E. A Short dictionary of 18th century rassian / Charles Edward Gribble. – Michigan, 1976.
7. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / Владимир Иванович Даль. – М., 1955.
8. Дубровський В. Г. Словник московсько-український / Ін-т укр. мови НАН України / Віктор Григорович Дубровський. – К. : КММ, 2013. – 464 с.
9. Дьяченко Г. Полный церковно-славянский словарь [Репр. издание 1900 г.] / Григорий Дьяченко. – М. : Отчий дом, 2000. – 1120 с.
10. Етимологічний словник української мови : В 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; [Редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін.]. – Т. 1–6. – К. : Наукова думка, 1982–2012.

11. Історичний словник українського язика. – Т. 1. : А–Ж / [Під ред. Е. Тимченка]. – Харків–Київ : Держ. вид-во України, 1930. – 947 с.
12. Лексикон славенороський Памви Беринди / [Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.
13. Михайло Якимович Брицин : Біобібліографічний покажчик / МОНМС України; НПУ імені М. П. Драгоманова ; упоряд. бібліограф. покажчика Н. І. Тарасова ; наук. ред. Л. В. Савенкова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 62 с.
14. Молдован А. М. “Житие Андрея Юродивого” в славянской письменности / Александр Михайлович Молдован. – М. : Азбуковник, 2000. – 760 с.
15. Німчук В. В. Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Василь Васильович Німчук. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 61–420.
16. Носович И. И. Словарь белорусского наречия / Иван Иванович Носович. – Санкт-Петербург, 1870. – 811 с.
17. Петров Н. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – Вып. 1 / Николай Петров – К. : Типография С. Т. Еремеева, 1875. – 542 с.
18. Пискунов Ф. Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи / Фортунат Пискунов. – 2-е изд. – К., 1882. – 364 с.
19. Прискока О. В. До історії назв споруд та приміщень ув'язнення в писемності Київської Русі (*тьмьница, погребъ, порубъ*) / О. В. Прискока // Система і структура східнослов'янських мов : зб. наук. праць / редкол. : Ю. В. Кравцова (відп. ред.) [та ін.] ; МОН України ; НПУ імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. – Вип. 10. – С. 17–27.
20. Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век / [Под ред. на Стефан Илчев]. – София : Изд-во на Българската Академия на науките, 1974.
21. Словарь Академии Российской. – Ч. 1–6. – Санкт-Петербург, 1789–1794.
22. Словарь древнерусского языка (XI–XIV ст.) / [Под ред. Р. И. Аванесова]. – М., 1988. – 2012. – Т. 1–9. Видання триває.
23. Словарь русских народных говоров. – Вып. 1–47 / [Гл. ред. Ф. П. Филин; Ф. П. Сороколетов; О. Д. Кузнецова]. – СПб. : Наука, 1965–2014.
24. Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып. 1–29. – М. : Наука, 1975–2011.
25. Словарь современного русского литературного языка : в 20 т. / РАН, Ин-т рус. яз. ; [Гл. ред. К. С. Горбачевич]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Русский язык, 1991.
26. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. / [Под ред. В. И. Чернышева]. – М. : Изд-во АН СССР, 1950–1965.
27. Словарь старославянского языка. Репр. изд. : в 4 т. – СПб. : Изд-во СПбУ, 2006.
28. Словарь церковнославянского и русского языка, составленный Вторым отделением АН. – Т. 1–4, изд. 2. – Санкт-Петербург, 1867–1868.
29. Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1970–1980.

30. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : У 28 вип. / [Відп. ред. Д. Гринчишин, М. Чікало] / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 1994 – 2013. – Вип. 1–16. [Видання триває].
31. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка [Репр. изд.] : Т. 1–3 / Измаил Иванович Срезневский. – М., 1989.
32. SKARNIK : Електронний російсько-білоруський словник. – Режим доступу : <http://www.skarnik.by>.
33. Słownik języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde. – Т. 1–6 / Wyd. 2. – Lwów : W drukarni zakładu Ossolińskich, 1854–1860.
34. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Макс Фасмер. – М., 1973.
35. *Яворницький Д.* Словник української мови / Дмитро Яворницький. – Катеринослав : Слово, 1919. – 415 с.

R e f e r e n c e s :

1. *Biletskyi-Nosenko P. P.* Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language] / [Pidhot. do vyd. V. V. Nimchuk] / Pavlo Pavlovych Biletskyi-Nosenko. – К. : Naukova dumka, 1966. – 419 s.
2. *Veysman A. D.* Grechesko-russkiy slovar [Greek-Russian Dictionary] : Reprint V-go izd. 1899 g. / Aleksandr Davidovich Veysman. – М., 1991. – 1870 s.
3. Histarychny slounik bielaruskai movy [Historical Dictionary of Belorussian language] / [Gal. red. A. I. Zhurauski (vyp. 1–14)] ; [red. A. M. Bulyka (vyp. 15–36)]. – Mn. : Navuka i tekhnika (1982–1996), Bielaruskaia navuka (1996–2016). Vydannia tryvaye.
4. *Horbachevskiy N.* Slovar drevneho aktovoho yazyka Severo-Zapadnoho kraja i tsarstva Polskoho [The Dictionary of ancient document language of the North-Western region and Polish Kingdom] / Nikita Horbachevskiy. – Vilna, 1874. – 397 s.
5. *Grinchenko B. D.* Slovar ukrainskogo yazyka [Dictionary of the Ukrainian language] : v 4 t. / Boris Dmitriyevich Grinchenko. – К., 1907–1909.
6. *Gribble Charles E.* A Short dictionary of 18th century rassian / Charles Edward Gribble. – Michigan, 1976.
7. *Dal V. I.* Tolkoviy slovar zhyvogo velikoruskogo yazyka [Explanatory dictionary of the lively Great Russian language] : v 4 t. / Vladimir Ivanovich Dal. – М., 1955.
8. *Dubrovskiy V. H.* Slovnyk moskovsko-ukrainskiy [Moscow-Ukrainian Dictionary] / In-t ukrainskoi movy NAN Ukrainy / Viktor Hryhorovych Dubrovskiy. – К. : KMM, 2013. – 464 s.
9. *Dyachenko H.* Polnyi tserkovno-slavyanskiy slovar [The full Church Slavonic Dictionary] [Reprint. ed. 1900] / Grigoriy Dyachenko. – М. : Otchiy dom, 2000. – 1120 s.
10. Etymolohichniy slovnyk ukrainskoi movy : v 7 t. [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language: in 7 v.] : / AN URSSR, In-t movoznavstva im. O. O. Potebni ; [Redkol. O. S. Melnychuk (hol. red.) ta in.]. – Т. 1–6. – К. : Naukova dumka, 1982–2012.

11. Istorychnyi slovnyk ukrainskoho yazyka [Historical Dictionary of the Ukrainian Language]. – T. 1. : A – Zh / [Pid red. E. Tymchenka]. – Kharkiv–Kyiv : Derzh. vyd-vo Ukrainy, 1930. – 947 s.
12. Leksykon slavenoroskyi Pamvy Beryndy [Lexicon Slavenorussian by Pamva Berinda] / [Pidhot. tekstu i vstup. stattia V. V. Nimchuka]. – Kyiv : Vyd-vo AN URSR, 1961. – 272 s.
13. Mykhailo Yakymovych Brytsyn : Biobibliografichni pokazhchyk [Mykhailo Yakymovych Brytsyn: [Biobibliographic index] / MONMS Ukrayiny; NPU imeni M. P. Drahomanova ; uporyad. bibliohraf. pokazhchyka N. I. Tarasova ; nauk. red. L. V. Savenkova. – K. : Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2012. – 62 s.
14. *Moldovan A. M.* “Zhytiye Andreya Yurodivoho” v slavyanskoy pismennosti [“The Life of Andrei, the fool in Christ” in Slavic writing] / Aleksandr Mikhaylovich Moldovan. – M. : Azbukovnik, 2000. – 760 s.
15. *Nimchuk V. V.* Leksykon latynskiy Ye. Slavynetskoho. Leksykon sloveno-latynskiy Ye. Slavynetskoho ta A. Koretskoho-Satanovskoho [Lexicon of Latin by E. Slavinetsky. Lexicon of Slovenian-Latin by Y. Slavinetsky and A. Koretsky-Satanovsky] / Vasyl Vasylyovych Nimchuk. – K. : Naukova dumka, 1973. – S. 61–320.
16. *Nosovich I. I.* Slovar belorusskogo narechiya [Dictionery Belarusian dialects] / Ivan Ivanovich Nosovich. – Sankt-Peterburg, 1870. – 811 s.
17. *Petrov N.* Opisaneye rukopisey tserkovno-arkhieologicheskogo muzeya pri Kiyevskoy dukhovnoy akademii [Description of the manuscripts of the Church and Archaeological Museum at the Kiev Theological Academy]. – Vyp. 1 / Nikolay Petrov. – K. : Tipografiya S. T. Yeriemieyeva, 1875. – 542 s.
18. *Piskunov F.* Slovar zhivogo narodnogo, pismennogo yazyka russkikh yuzhan Rossiiskoy i Avstro-Vengerskoy imperii [Dictionary of the living folk, written and actual language of the Russian southerners of the Russian and Austro-Hungarian Empires]. – Ed. 2 / Fortunat Piskunov. – K., 1882. – 364 s.
19. *Pryskoka O. V.* Do istorii nazv sporud ta prymishchen uvyaznennia v pysemnosti Kyivskoi Rusi (*тьмьница, погребъ, порубъ*) [On the history names of the buildings and premises of places of confinement in Kievan Rus scripts (*тьмьница, погребъ, порубъ*)] / O. V. Pryskoka // Systema I struktura skhidnoslovyanskykh mov : zb. nauk. prats / redkol. : Yu. V. Kravtsova (vidp. red.) [ta in.] ; MON Ukrainy ; NPU imeni M. P. Drahomanova. – K. : Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2016. – Vyp. 10. – S. 17–27.
20. Riechnik na redki, ostareli I dialektni dumi v literaturata ni ot XIX I XX vek [Dictionary of rare, obsolete and dialectal words in our 19th and 20th century literatures] / [Ed. by Stefan Ilchev. – Sofiya : Izd-vo na Bolgarskata Akademia na naukite, 1974.
21. Slovar Akadiemii Rossiiskoy [Dictionary of the Russian Academy] – Ch. 1–6. – Sankt-Peterburg, 1789–1794.
22. Slovar drevnerusskogo yazyka (XI–XIV st.) [Dictionary of ancient Russian language (XI–XIV centuries)] / [Pod ried. R. I. Avaneswova]. – M., 1998–2012. – T. 1–9. Vydannea tryvaye.

23. Slovar russkikh narodnykh govorov [Dictionary of Russian folk tales]. – Vyp. 1–47 / [Gl. red. F. P. Filin ; F. P. Sorokolietov ; O. D. Kuznietsova]. – SPb. : Nauka, 1965. – 2014.
24. Slovar russkogo yazyka XI–XVII vv. [Dictionary of the Russian language XI–XVII centuries]. – Vyp. 1–29. – M. : Nauka, 1975–2011.
25. Slovar sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka : v 20 t. [Dictionary of the modern Russian literary language: in 20 v.]: / RAN, In-t rus. yaz. : [Gl. ried. K. S. Gorbachevich]. – 2-ye izd., pererab. i dop. – M. : Russkiy yazyk, 1991.
26. Slovar sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka : v 17 t. [Dictionary of the modern Russian literary language: in 17 v.] / [pod red. V. I. Chernyshova]. – M. : Izd-vo AN SSSR, 1950–1965.
27. Slovar staroslavianskogo yazyka [Dictionary of the Old Slavic language.] Repr. ed. : in 4 t. – SPb. : Izd-vo SPbU, 2006.
28. Slovar tserkovnoslavianskogo i russkogo yazyka, sostavlenniy Vtorym otdeleniyem AN [Dictionary of Church Slavonic and Russian, made up the Second branch of the Academy of Sciences]. – T. 1–4 ; izd. 2. – Sankt-Peterburg, 1867–1868.
29. Slovnuk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language] : v 11 t. / [za red. I. K. Bilodida]. – K. : Naukova dumka, 1970–1980.
30. Slovnuk ukraïnskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. : U 28-my vyp. [Dictionary of the Ukrainian language of the XVI – the first half of the XVII century : In the 28 issues] / [Vidp. red. D. Hrynychshyn, M. Chikalo] / In-t ukraïnoznavstva im. I. Kripyakevycha NAN Ukraïny. – Lviv, 1994 – 2013. – Vyp. 1–16. Vydannya tryvaye.
31. *Sreznevskiy I. I.* Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyka [Materials for the dictionary of the Old Russian language] [Repr. izd.] : T. 1–3 / Izmail Ivanovich Sreznevskiy. – M., 1989.
32. SKARNIK : Elektronniy rosiysko-biloruskiy slovnuk [SKARNIK : Electronic Russian-Belarusian dictionary]. – Rezhym dostupu : <http://www.skarnik.by>.
33. Słownik języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde [Dictionary of Polish by M. Samuela Bogumiła Linde]. – T. 1 – 6 / Wyd. 2. – Lwów: W drukarni zakładu Ossolińskich, 1854 – 1860.
34. *Fasmer M.* Etimologichieskiy slovar russkogo yazyka [Etymological dictionary of the Russian language] : v 4 t. / Maks Fasmer. – M., 1973.
35. *Yavornytskyi D.* Slovnuk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language] / Dmytro Yavornytskyi. – Katerynoslav : Slovo, 1919. – 415 s.

А р х е о г р а ф і ч н і д ж е р е л а :

Ас – Ассеманієве євангеліє. Пам'ятка старослов'янської мови XI ст. Цит. за вид. : 27, 1, с. 505.

ГА XIII–XIV~XI – Хроніка Георгія Амартола. Цит. за вид. : *Истрин В. М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе : в 3 т. / Василий Михайлович Истрин. – Петроград, 1920. – Т. 1. – С. 3–572.

Гр 1300 – Грамота рижан до вітебського князя Михайла Костянтиновича близько 1300 р. Видання : *Срезневский И. И.* Древние памятники русского письма и

языка (X–XIV веков). Общее повременное обозрение / Измаил Иванович Срезневский. – Санкт-Петербург, 1863. Цит. за вид. : 22, 2, с. 311.

Гр 1304–1305 – Грамота договірна Новгороду з в. кн. Тверським Михайлом Ярославовичем 1304–1305 рр. Зберігається в Росії – ЦГАДА. Цит. за вид. : 22, 2, с. 312.

ЄК XII–XIII – Єфремовська кормча. Цит. за вид. : Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая : XIV титулов без толкований / Владимир Николаевич Бенешевич. – Санкт-Петербург, 1906. – Т. 1. – С. 1309–204.

ЖАЮ – Житіє Андрія Юродивого за списками XV–XVI ст. Цит. за вид. : 31, 3, с. 1166, 1167.

ЖФСт XII – Житія Нифонта й Феодора Студита XII ст. Рукопис Державної бібліотеки Росії, Музейне зібрання, № 1832 (Выголексинский сборник).

ЖФСт XIII – Житіє преподобного Феодора, Ігумена Студійського зі збірника житій XIII ст. Цит. за вид. : 31, 3, с. 1174.

Зоґр. – Зоґрафське єванґеліє. Пам'ятка старослов'янської мови кінця X – початку XI ст. Цит. за вид. : 27, 4, с. 1013.

КН 1280 – Кормча Новгородська 1280 р. Рукопис Державного історичного музею (Росія), Синодальне зібрання, № 132, 631 л. Цит. за вид. : 22, 2, с. 311.

КР 1284 – Кормча Рязанська 1284. Рукопис ДПБ (Держ. публ. б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедрина). Ф. п. I, 1, 402 л.

ЛП XV – Іпатіївський літопис. Цит. за вид. : Ипатьевская летопись. – М., 1962. – С. 1–938.

ЛЛ 1377 – Лаврентіївський літопис. Цит. за вид. : Полное собрание русских летописей. – Т. 1. Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. – М., 1962. – С. 1–539.

ЛРад XV~XIII – Радивилівський літопис. Цит. за вид. : Полное собрание русских летописей. Т. 38. Радзивилловская летопись. – 1989. – С. 11–162.

Мар. – Маріїнське єванґеліє. Пам'ятка старослов'янської мови XI ст. Цит. за вид. : 27, 4, с. 1013.

Нест. Бор. Гл. XIV~XII – Читання про життя та загибель блаженних стратотерпців Бориса та Гліба за Сильвестрівським списком XIV ст. Цит. за вид. : 31, 3, с. 1174.

Никон. Панд. Пандекти Никона Черногорця. – Синодальний список 1296 р. – рукопис Пандектів Синодальної бібліотеки. Цит. за вид. : 31, 3, с. 1174.

ОЄ 1056–1057 – Остромирове єванґеліє 1056–1057 рр. Пам'ятка старослов'янської мови. Цит. за вид. : 27, 4, с. 1013.

Прол. КДА 1643~XIII – Пролог Київської духовної академії, 1643~XIII ст. – Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Фонд 301 (КДА № 178/1П).

Прол. 1383 – Пролог березневої половини, 1383 р. Цит. за вид. : 22, 3, с. 351.

РПр 1280 – Руська правда (розширена редакція) за списком Новгородської кормчої 1280 р. Цит. за вид. : Карский Е. Ф. Русская правда по древнейшему списку / Евфимий Федорович Карский. – Ленинград, 1930. – С. 64–88 (фотокопия).

Син. Пат. XI–XII – Синайський патерик, XI–XII ст. Цит. за вид. : Синайский патерик : Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина. – М., 1967. – С. 41–400.

Супр. – Супрасльський рукопис. Пам'ятка старослов'янської мови XI ст. Цит. за вид. : 34, 4, с. 33, 34.

Прискока О. В. Из истории названий тюрьмы в древней киевской письменности и восточнославянских языках.

В статье освещается история названий тюрьмы, образованных от производящих основ или составных наименований, с семантикой характерных обстоятельственных признаков, сопутствующих процессу заключения. Под такую дефиницию подходят выявленные в древнекиевских письменных памятниках лексемы **ДОМЪ ТЕМНИЧНЫИ, ЗАТВОРЪ, ОУЗЬНИЦА, ОУЗЛИЩЕ, ОУЖЬНИЦА, ОУЖИЛЬНИЦА, ВЪЗНИЦА**. Эти лексические единицы возникли преимущественно литературным путем вследствие переводческой деятельности древних писцов. Автор прослеживает их дальнейшую судьбу в восточнославянских языках.

Ключевые слова: лексема, лексическая единица, тематическая группа слов, составное наименование, дериват, номинация, заключение.

Pryskoka O. V. From the history of the names of the prison in the ancient Kiev script and Eastern Slavic languages.

The article covers the history of the names of the prison, formed from producing bases or compound names, with the semantics of characteristic circumstantial attributes accompanying the process of imprisonment. Under this definition, the following lexemes in the Old Kievan literary monuments were identified: **ДОМЪ ТЕМНИЧНЫИ, ЗАТВОРЪ, ОУЗЬНИЦА, ОУЗЛИЩЕ, ОУЖЬНИЦА, ОУЖИЛЬНИЦА, ВЪЗНИЦА**. These lexical units arose in the majority of the literary way due to the translation activity of the ancient scripts. Some of them are traces of the ancient Greek language: **ДОМЪ ТЕМНИЧНЫИ, ОУЖЬНИЦА, ОУЖИЛЬНИЦА**, the other – borrowed from the Old Slavonic script: **ЗАТВОРЪ, ОУЗЛИЩЕ**, or formed under the influence of the Old Slavonic script: **ОУЗЬНИЦА**. The period of their functioning ends in the XVII century in all Eastern Slavic languages. In the future, a rare fixation of these words in dictionaries is accompanied by punctured archaism. The fate of the lexeme in **ВЪЗНИЦА**, which in the Ukrainian language has moved to the center of the synonymic series, is peculiar. There have been yet only indirect evidence of its possible existence in the ancient Kiev script.

Keywords: lexeme, lexical unit, thematic group of words, compound name, derivative, calque, nomination, imprisonment.

Н. В. Сніжко

Інститут української мови НАН України

УКРАЇНСЬКИЙ МОВОСВІТ ХVІІІ–ХХІ СТОЛІТТЯ: ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЛЬНОГО ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ

Стаття присвячена проблемам інтегрального дослідження історії розвитку української мови та національного мовомислення на основі систематизованих словникових та текстово-ілюстративних даних, зібраних в електронній лексикографічній системі. Основою дослідження є “Зведений словник лексики української мови кінця ХVІІІ – початку ХХІ ст.” та нова картотека лексичних засобів сучасних українських письменників. Визначено константи української культури та концептуальні домінанти певних етапів розвитку мови і суспільства, закладено основу моделювання мовної, концептуальної та авторської картин світу, сформовано методiku дослідження історії українського лексикону.

Ключові слова: українське мовомислення, лексикографічне моделювання, історія мови, інтегральна лексикографія, зведений словник, неолексикон Олеся Гончара.